

The Study and Critique of the Approach of Exegetes regarding Abraham's Argument in Verse 74 of the Chapter of Hud*

Meisam Kohantorabi¹ and Fariba Chedany²

- ¹ Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, Faculty of Humanities, Buzurgmehr Qainat University, South Khorasan, Iran (corresponding author). Email: kohantorabi@buqaen.ac.ir
- ² Master's Student of Quran and Hadith Sciences, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modarres University, Tehran, Iran. Email: fchedany@gmail.com

Abstract

Verse 74 of the Chapter of *Hud* reports Abraham's argument with God regarding the People of Lot. There are detailed dialogues among Sunni and Shiite exegetes and even their theologians relating to this topic and questions have also been raised in this regard; questions that have challenged the infallibility of Abraham (peace be upon him) specifically and prophets in general. Some have considered the subject of argument to be the person of Lot (peace be upon him) and others the People of Lot. A group believes that Abraham's argument was an inquiry and probe and some believe that it was an argument meant to be an intercession. After enumerating the different views regarding Abraham's argument with God, the present paper describes and critiques the views of Shiite and Sunni exegetes regarding this subject through a critical analytic method based on Quranic teachings. Considering the compassionate character of Abraham reflected in the Quran, it seems that the concept of argument is precatory and supplicatory out of compassion and with the intent of finding a way to guide a people who were on the threshold of divine punishment. However, because, based on divine knowledge, this return was not possible, Abraham's request was denied. Since this argument was before the announcement of God's final decision, it does not negate infallibility.

Keywords: verse 74 of the Chapter of *Hud*, Abraham in the Quran, argument in the Quran, the People of Lot, infallibility

* Received: 2023 Aug 06 | Received in revised form: 2023 Oct 02 | Accepted: 2023 Oct 22 | published online: 2023 Dec 21

□ Kohantorabi, M., & Chedany, F. (2023). The Study and Critique of the Approach of Exegetes regarding Abraham's Argument in Verse 74 of the Chapter of Hud. *Comparative Interpretation Research*, 9 (2), 150-172. <https://doi.org/10.22091/PTT.2023.9058.2199>

Introduction

Verse 74 of the Chapter of Hud talks about God's argument with Abraham. The word *jidāl* in this verse at first glance indicates a hostile argument and needs to be examined more closely, such as why Abraham, who is one of the closest prophets to God, should argue with God while he is expected to be completely obedient to Him. What goal is he pursuing? Or for whom did he do such a thing? And what reaction did God have to this argument? These are questions that the present paper seeks to answer. In this vein, it initially explains the views of Shiite and Sunni exegetes separately and then examines and critiques their approaches in more detail. In the study before you, the subject of argument is examined from various aspects to determine whether the reason for Abraham's seemingly hostile argument was due to Lot or his transgressive people, following that the purpose of argumentation and the views of the exegetes are analyzed and finally, the last question of the study is also answered by addressing God's reciprocal reaction to Abraham's argument.

The subject matter of the argument

In reply to the first question of the research, if we accept that Abraham had a discussion with God for the person of Lot (peace be upon him) then we are wrong because Lot is a prophet of God and God always protects and supports His prophets and it is not consistent with His justice that He would allow His prophet to be punished for the sin of his people. Thus, it is evident that Abraham's argument was because of the People of Lot not Lot himself because they were engaged in sins and corruption for a long time and paid no heed to the preachings of their prophet and when the time for their punishment arrived, Abraham sought to ward off this punishment from them.

The purpose of the argument

There are different views among the exegetes regarding the reason for the argument with God because of the sinful People of Lot: some believe that Abraham possessed a questioning spirit and tried to gain knowledge of the details of the matter and his goal was not to oppose God's command. This view would only be right if another word that was suitable for questioning was used and if the intent was an inquiry, the use of the word *yojādelona* (he argued with us) seems to be purposeless. According to some other exegetes, Abraham's goal from this argument was merely to pray and request God, although this type of request is different from the subject of the intercession of intercessors and should not be confused with that because intercession is done with God's desire and will, not by opposing Him. Therefore, it can be said that this argument was simply a request from Abraham that was not granted which seems to be a normal matter among the prophets, just as sometimes the requests of the last Prophet (peace be upon him and his household) were also not granted.

God's reaction to Abraham's argument

Apart from this reaction of God, the following verses show that this argument was not only not hostile and reprehensible; rather, it was praised by God. Abraham's compassionate character that originated in his human dimension led him to have an argumentative dialogue with God over the event of the destruction of the People of Lot and to strive to the best of his ability for their deliverance. This matter is noticeable in the views of the exegetes of both denominations. The following verses negate probable illusions regarding the fall of his prophetic position by portraying certain characteristics for Abraham. Thus, Abraham's argument with God not only did not lead to the fall of his position; rather, due to his sincere intention in this matter he was also praised and commended by God. According to Sunni exegetes, if God's command is applied to something, it will definitely take place. Shiite exegetes have also explained that the repulsive and reprehensible actions of Lot's people had left no room for forgiveness and a second chance and sealed the coming down of punishment. Because he stopped arguing after God's announcement about the certainty of punishment and the unrepentance of Lot's people and the request from Abraham to withdraw from the argument, there is absolutely no challenge to Abraham's infallibility.

Conclusion

According to the views of most Shiite exegetes, the topic of Abraham's argument was the sinful nation of Lot, and Abraham's goal, based on the view of Sunni exegetes, was merely to request God to lift the punishment from them which was not accepted. And this does not imply a defect on the part of the prophet or a flaw in the high prophetic position; rather, sometimes the addressees of a prayer do not deserve to have their prayer granted or the request is not in line with divine wisdom.

References

Holy Qoran

- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'azim wa al-sab' al-mathani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. T. (1999). *Al-Tahrir wa al-tanwir al-ma'rouf bi tafsir Ibn Ashour*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Babwayh, M. (1988). *Tarjume-yi Man la yahduruhu al-faqih*. (A. A. Ghaffari, M. J. Ghaffari, & S. Balaghi, Trans.). Nashr-i Saduq. [In Persian]. (The actual work was published in 1413 AH).
- Janipour, G. A. (2015). *Shafa'at az didgah-i Allamah Tabatabai va Syed Qutb*. (Unpublished Master's thesis). Allamah Tabatabai University. [In Persian].

- Tabarsi, F. (1993). *Tarjume-yi tafsir Majma' al-bayan*. (A. Beheshti, Trans.). Farahani. [In Persian]. (The actual work was published in 1379 AH).
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir al-Mizan*. (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Daftar-i Intisharat-i Islami. [In Persian]. (The actual work was published in 1392 AH).
- Thalabi, A. (2001). *Al-Kashf wa al-bayan al-ma'rouf bi tafsir al-Tha'labi*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqaweel fi wujuh al-ta'wil*. Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic].

بررسی و نقد رویکرد مفسران درباره جدال ابراهیم در آیه ۷۴ سوره هود^۱*

میشم کهن‌ترابی^۱ و فریبا چدانی^۲

^۱ استادیار، گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بزرگمهر قانات، خراسان جنوبی، ایران

(نویسنده مسئول). رایانامه: kohantorabi@buqaen.ac.ir

^۲ کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: fchedany@gmail.com

چکیده

آیه ۷۴ سوره هود مجادله ابراهیم (ع) با خداوند درباره قوم لوط را گزارش می‌کند. در ارتباط با این موضوع گفتگوهای مفصلی میان مفسران فریقین و حتی متکلمان آنها مطرح و محمل بروز شبهاتی نیز شده است، شبهاتی که گاه عصمت ابراهیم (ع) را به صورت خاص و پیامبران را به گونه عام به چالش کشیده است. برخی موضوع جدال را شخص لوط (ع) و برخی قوم لوط دانسته‌اند. گروهی بر این باورند که جدال ابراهیم (ع) از باب جستجو و تحقیق بوده و برخی معتقدند جدال به معنای شفاعت است. پژوهش حاضر، پس از برشمردن آرای مختلفی که درباره جدال ابراهیم (ع) با خداوند مطرح شده، با بهره‌گیری از روش تحلیل انتقادی مستند به آموزه‌های قرآنی، به توصیف و نقد آرای مفسران فریقین در این موضوع می‌پردازد. با توجه به شخصیت دلسوزی که از ابراهیم (ع) در قرآن کریم بازتابانده شده، به نظر می‌رسد مفهوم جدال خواهش و دعایی بوده است از روی شفقت، به منظور یافتن راهی برای هدایت قومی که در آستانه عذاب الهی قرار گرفته‌اند. اما به دلیل آن که، بر اساس علم الهی، این بازگشت امکان‌پذیر نبوده، با درخواست ابراهیم (ع) مخالفت شده است. این جدال، چون پیش از اعلام تصمیم قطعی پروردگار بوده، نافی عصمت پیامبر نیست.

کلیدواژگان: آیه ۷۴ سوره هود، ابراهیم در قرآن، جدال در قرآن، قوم لوط، عصمت

^۱ این مقاله برگرفته است از طرح پژوهشی شماره ۳۹۲۰۵، با عنوان «بررسی الهیات گفتگویی با تأکید بر مجادلات پیامبرانه با خداوند در قرآن و احادیث»، که در دانشگاه بزرگمهر قانات به انجام رسیده است.

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۵ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۰ | پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۳۰ | انتشار برخط: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰

□ کهن‌ترابی، میشم؛ و چدانی، فریبا. (۱۴۰۲). بررسی و نقد رویکرد مفسران درباره جدال ابراهیم در آیه ۷۴ سوره هود، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۹ (۲)، ۱۷۲-۱۵۰. <https://doi.org/10.22091/PTT.2023.9058.2199>

مقدمه

بیان مسئله

در آیات متعددی از قرآن کریم از حضرت ابراهیم (ع) سخن به میان آمده است، به گونه‌ای که نام او ۶۹ مرتبه در ۲۵ سوره آمده و همواره از او به عظمت یاد شده است. قرآن کریم او را اهل تسلیم پروردگار خوانده (بقره: ۱۳۱) و از رشدیافتگی او سخن گفته است (انبیاء: ۵۱). او شایسته رؤیت ملکوت آسمان‌ها و زمین بوده و در زمرة اهل یقین قرار گرفته است (انعام: ۷۵).

در میان آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)، آیه ۷۴ سوره هود – به سبب آن که در آن سخن از مجادله او با خداوند به میان آمده – مورد بحث و بررسی مفسران قرار گرفته است. در این آیه گزارش شده است که پس از آن که ابراهیم، در حضور فرستادگان خداوند، بشارت فرزندی در سنین پیری دریافت می‌کند و از مأموریت بعدی آن فرستادگان، که عذاب قوم لوط است، آگاه می‌شود، به مجادله با خدا می‌پردازد: «فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَى يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ» (ترجمه: چون ابراهیم را وحشت از دل برفت و بشارت [فرزند] پیامد در آن حال برای خلاص قوم لوط با ما به گفتگو و التماس درآمد).

در نگاه نخست، مجادله ابراهیم (ع) با خداوند با برخی دیگر از آیات قرآن، که به توصیف ابراهیم (ع) پرداخته است، متفاوت و حتی متناقض می‌نماید، آیتی که در آن از تسلیم ابراهیم (ع) در مقابل پروردگار و یقینی که او پس از رؤیت ملکوت آسمان‌ها و زمین کسب کرد سخن می‌گوید. به عبارتی این پرسش به ذهن متبادر می‌شود که چگونه پیامبری بزرگ، که درباره افعال پروردگار به یقین رسیده و تسلیم اوست، در برابر تصمیم او، که عذاب کردن قوم گنهکار لوط است، به مجادله می‌پردازد. از این رو، پژوهش حاضر در صدد پاسخ به سه مسئله مبنایی درباره مجادله خداوند با ابراهیم (ع) است که در تفاسیر مفسران شیعه و سنی مورد بحث و گفتگو قرار گرفته: اول اینکه ابراهیم (ع) به خاطر چه کسی یا کسانی به مجادله با خداوند پرداخت؟ به عبارتی، این مجادله به خاطر قوم لوط بود یا خود لوط (ع)؟ مسئله دوم این است که اساساً ابراهیم با این کار، یعنی با مجادله با خداوند، چه هدفی را دنبال می‌کرد؟ و سومین مسئله بررسی ابعاد واکنش پروردگار در برابر مجادله ابراهیم (ع) است.

درباره موضوع جدال در قرآن پژوهش‌هایی به انجام رسیده است. این پژوهش‌ها بر موضوع «جدال احسن»، که مورد تأکید قرآن کریم است، متمرکز شده و به ویژگی‌های جدال احسن، آسیب‌ها و روش‌های آن پرداخته‌اند. از آنجا که پژوهش حاضر حول محور مجادله ابراهیم با خداوند انجام شده و اساساً مسئله آن جدال به معنای پیش گفته نیست، این آثار پیشینه بحث حاضر به شمار نمی‌رود. جستجوی نگارندگان برای یافتن آثار علمی مستقلی - اعم از کتاب، پایان‌نامه و مقاله، درباره مجادله ابراهیم با خداوند به نتیجه‌ای نرسید و اساساً یکی از مهم‌ترین دلایلی که این پژوهش به انجام رسید، فقدان اثری علمی در این موضوع است. هرآنچه در این باره گفته شده در تفاسیر مفسران و ذیل آیه ۷۴ سوره هود بوده که در این مقاله مطرح و بررسی شده است.

تنها پژوهشی که می‌توان به عنوان پیشینه اثر حاضر معرفی نمود مقاله‌ای است با عنوان «تحلیل ساختار داستان ضیف ابراهیم (ع) و قوم لوط (ع) در رکوع هفتم سوره هود» (فرامرزی و خلیلی، ۱۳۹۷) که تا حدودی به این موضوع پرداخته است، اما تفاوت اساسی آن با مقاله حاضر در این است که نویسنده تنها کوشیده با بررسی ابعاد مختلف داستان به تحلیل و بررسی شخصیت‌ها، گفتگوی حاضران و نوع خطاب در فضای سوره پردازد، اما پژوهش حاضر متمرکز به مسئله جدال است.

مفهوم‌شناسی جدال

«جدل» در قرآن کریم ۲۹ بار در ۱۶ سوره و ۲۷ آیه آمده که از نظر لغوی به معنای استواری در یک چیز است و معناهای دیگر به آن برمی‌گردد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۴۳۴). صاحب التحقيق، پس از ذکر نظرات مختلف، نظر نهایی خود را درباره مفهوم جدل این گونه بیان می‌دارد: این کلمه اصل واحدی دارد که همان استواری در ادامه دادن است، چه به صورت پیچاندن مطلب چه به صورت دیگر، و چه در گفتار باشد چه غیر آن، و چه در مورد حق باشد و چه باطل، و چه درباره شخص باشد چه به صورت مخاصمه و مناظره.

(مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۷۶)

جدال در قرآن هم برای امر باطل آمده است هم حق و هنگامی که با لفظ «عن» همراه

شود، به معنی «دفاع» خواهد بود: «وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّانًا أَثِيمًا» (ترجمه: از کسانی که به خود خیانت می کنند دفاع مکن؛ نساء: ۱۰۷)، «فَمَنْ يُجَادِلِ اللَّهَ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (ترجمه: از آنها در پیش خدا روز قیامت کدام کس دفاع کند؛ نساء: ۱۰۹).

اما اکثراً استعمال مجادله در قرآن در مخاصمه ناحق و مذموم است که فرد در صدد پافشاری و اثبات عقاید خود، برای به کرسی نشاندن نظرات خویش است: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ» (ترجمه: و از مردم کس هست که از روی جهل و گمراهی و بی هیچ هدایت و کتاب و حجت روشن در کار خدا جدل می کند؛ لقمان: ۲۰)، «الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ» (آنان که در آیات خدا بی هیچ حجت و برهان به جدال و انکار برمی خیزند؛ غافر: ۳۵). این نوع مجادله در میان معاندان و کفار بروز پیدا می کند. همچنین، روایات مختلفی درباره جدل آمده که آن را مذمت می کند: «شک بر چهار نوع است: جدل و ترس از حق و تردید و تسلیم در مقابل جهل و اهل آن» (سلیم بن قیس، ۱۴۰۵ ق / ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۶۷۰).

در شش مورد جدال در قرآن با عبارت «بالتی هی أحسن» توصیف شده است که تنها به هدف کشف حقیقت و بدون نزاع صورت گرفته است. بحث و گفتگو اگر از روی حقیقت باشد، لازم است عنوان تعلیم یا تعلم در آن منظور شود و آنچه از این دو عنوان خارج است از مرحله حقیقت بیرون است و به منظور خودنمایی و خودبینی خواهد بود. طرفین مناظره و بحث، اگر بخواهند از گفتگوی خودشان نتیجه مثبت و مفید بگیرند، باید با کمال خلوص نیت و آزادی فکر در صدد تعلیم و تعلم باشند. مجادله و مناظره ای که به منظور اثبات سخن خود و یا به خاطر غلبه بر طرف و مغلوب شدن او و یا به عنوان اظهار فضل و دانش باشد نه تنها بی فایده و بی نتیجه است، بلکه موجب تیرگی و تاریکی دل و مشتبّه شدن حقیقت و پیدایش اختلاف و عداوت در میان مجادله کنندگان خواهد بود (مصطفوی، ۱۳۶۰، ص ۲۰۰). پس می توان مجادله را نوعی گفتگو و مباحثه دانست که با پافشاری و کشمکش همراه است و هریک از طرفین سعی در اثبات عقیده خود دارد. بی شک مجادله ابراهیم (ع) با خداوند نمی تواند مجادله نزاع گونه باشد که این از شأن پیامبر به دور است، بلکه او به دنبال کشف حقیقت بود که در ادامه به چگونگی آن پرداخته می شود.

رویکرد مفسران اهل سنت به جدال ابراهیم (ع)

از بین مفسران اهل سنت برخی بر این عقیده‌اند که علت جدال ابراهیم (ع) وجود شخص لوط در میان قومش بود (برای نمونه، نک. ثعلبی، ج ۵، ص ۱۸۰؛ زمخشری، ج ۲، ص ۴۱۲؛ بیضاوی، ج ۳، ص ۱۴۲). اما اکثر آنها بر این باورند که مجادله ابراهیم (ع) به خاطر نجات قوم لوط بوده است. در میان این قوم مؤمنان و مفسدانی وجود داشتند که عذاب شدنشان مخالف عدل الهی بوده است؛ ازاین رو، به سبب نجات گروه مؤمن با خداوند به مجادله پرداخت (برای نمونه، نک. ثعلبی، ۱۴۲۲ ق، ج ۵، ص ۱۸۰؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۷، ص ۳۸۸؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۶، ص ۲۹۹).

در ارتباط با هدف ابراهیم (ع) از این مجادله فخر رازی سه وجه آورده است و در وجه دوم می‌گوید: ابراهیم (ع) در پی کشف موضوع بود. گرچه خود این دیدگاه را مورد اعتماد نمی‌داند، اما اشاره می‌کند که برای عملی شدن عذاب لوط شروطی لازم بود و ابراهیم (ع) خواست بداند آیا شروط مورد نظر برای عذاب آن‌ها مهیا شده یا خیر؟ (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۸، ص ۳۷۶).

برخی مفسران عقیده دارند که مجادله به نوعی درخواست از پروردگارش بود که بر آن پافشاری کرد. او قصد نداشت با این درخواست ضامن مفسدان و گناهکاران شود و عذاب الهی را به طور کامل از آنها دفع کند، بلکه او قصدش تأخیر در عذاب بود (برای نمونه، نک. ثعلبی، ۱۴۲۲ ق، ج ۵، ص ۱۸۰؛ صابونی، ۱۴۲۱ ق، ج ۲، ص ۲۳؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۱، ص ۹۹). در پاسخ به سؤال سوم، گزاره «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ» (همانا ابراهیم بردبار و صاحب آه و ناله و اهل توبه بود؛ هود: ۷۵) نشان می‌دهد که ابراهیم (ع) عجله‌ای بر انتقام نداشت، رقت قلب داشت و در لطف و رحمت افراط می‌کرد. «أواه» بود و همواره بر رنج و درد مردم تأسف می‌خورد (بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۳، ص ۱۴۲).

در آیه ۷۶ سوره هود، خداوند بعد از ذکر صفات درونی، که سبب جدال ابراهیم (ع) شد، او را از این امر منصرف می‌کند و درخواستش را به سبب حتمی شدن امر عذاب نمی‌پذیرد: «يَا إِبْرَاهِيمُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَإِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ» (ترجمه: ای ابراهیم از این خواهش درگذر که هنگام حکم [قهر] الهی بر این قوم فرارسیده و بر آنها عذابی که حتمی است و بازگشت ندارد خواهد رسید؛ هود: ۷۶).

این آیه یا می‌تواند وحی از جانب خدا به ابراهیم (ع) باشد یا جوابی که ملائکه به ابراهیم (ع) دادند. اگر کلام خداوند باشد، آمدن عبارت «أمر ربك» اظهار در مقام إضمار است برای ورود ترس و روع در باطن شنونده؛ یعنی این امر تکوینی و قضایی پروردگارت است که تغییربردار نخواهد بود (ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۱، ص ۳۰۰).

رویکرد مفسران شیعه به جدال ابراهیم (ع)

برخی مفسران شیعه بر این نظرند که نگرانی ابراهیم (ع) به سبب وجود لوط (ع) در میان قومش به هنگام نزول عذاب باعث شد تا با خداوند مجادله کند (برای نمونه، نک. طبرسی، ۱۳۸۷ ق/۱۳۷۴، ج ۳، ص ۱۵۳؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۰، ص ۳۰۷؛ طباطبایی، ۱۳۹۲ ق/۱۳۷۴، ج ۱۰، ص ۴۷۸) و برای تأیید این مطلب، به آیه ۳۲ سوره عنکبوت استناد می‌کنند: «قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا لَنَنْجِيَنَّهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا أَمْرًا تُهْدَىٰ مِنْ الْغَابِرِينَ» (ترجمه: [ابراهیم به فرشتگان] گفت: لوط هم در این دیار است! پاسخ دادند که ما به احوال آن که در این دیار است بهتر آگاهیم، ما او را با همه اهل بیتش، غیر زن وی، که در میان اهل هلاکت باقی ماند، البته نجات خواهیم داد).

شماری دیگر از مفسران شیعه عقیده دارند که سبب جدال ابراهیم (ع) قوم لوط بوده است، نه خود لوط (ع) و علت آن را به شکل‌های مختلف شرح داده‌اند:

– تلاش ابراهیم (ع) برای منصرف کردن خداوند از عذاب قوم لوط به این خاطر بود که امیدوار بود در آینده هدایت شوند (همدانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۸، ص ۴۴۸؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۲، ص ۹۹).

– دفاع از روی ناامیدی ابراهیم (ع) از قوم لوط نشان از اهتمام پیامبران و علاقه عمیق آنها به مردم است (مدرسی، ۱۴۱۹ ق/۱۳۷۷، ج ۵، ص ۹۹).

در ارتباط با هدف ابراهیم (ع) از مجادله با خدا برخی مفسران شیعه هدف او را تنها رسیدن به حق مطلب و تفحص از علت عذاب، با لفظ «یسألنا» تعبیر کرده‌اند (برای نمونه، نک. طوسی، ۱۴۰۹ ق، ج ۶، ص ۳۵؛ طبرسی، ۱۳۷۹ ق/۱۳۷۲، ج ۵، ص ۹۵؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۰، ص ۳۰۷؛ طیب، ۱۳۶۹، ج ۷، ص ۹۱).

صاحب مجمع البیان در این باره می‌گوید:

ابراهیم (ع) خواست بداند آنها به چه گناهی مستحق چنین عذابی شده‌اند که از بیخ‌وین نابود شوند؟ آیا به‌راستی عذاب بر آنها فروود می‌آید یا اینکه آیه صرفاً جنبه تهدیدی دارد تا از گناه دست کشیده، به طاعت خداوند درآیند؟ چگونه خداوند مردمان مؤمن از میانشان را عذاب می‌دهد؟ (طبرسی، ۱۳۷۹ ق/ ۱۳۷۲، ج ۱۲، ص ۹۵).
اینکه در آیه از لفظ «یجادلنا» استفاده شده به سبب حریص بودن ابراهیم (ع) در یافتن حقیقت و پرسشگری است (طوسی، ۱۴۰۹ ق، ج ۶، ص ۳۶).
ممکن است مجادله ابراهیم (ع) تنها جنبه دعا و درخواستی – هرچند محال – باشد، چنان که علامه طباطبایی در این مورد می‌گوید:

او پیامبری حلیم و پرحوصله بود و در نزول عذاب بر مردم ستمکار عجله نمی‌کرد؛ امیدوار بود که توفیق الهی شامل حال آنان شده، اصلاح شوند. پیغمبری بود آواه – یعنی از گمراهی مردم و از اینکه هلاک شوند سخت رنج می‌برد و آه می‌کشید و در نجات انسان به خدای تعالی متوسل می‌شد – پس کسی خیال نکند که آن جناب از عذاب ستمکاران کراهت داشته و بدان جهت که ظالم بودند از آنان طرفداری می‌کرده، حاشا بر پیغمبری أولوالعزم که طرفدار ستمکاران باشد (طباطبایی، ۱۳۹۲ ق/ ۱۳۷۴، ج ۱۰، ص ۳۲۷).

ابراهیم (ع) از رحمت و حلم خداوند نیز باخبر بود و امیدوار بود که در امر عذاب عجله نکند و آن را به تأخیر اندازد، چنان که در داستان جنگ احد خداوند، درباره افرادی که بدون توجه به پیامبر (ص) صحنه مبارزه را ترک کردند، می‌فرماید: «وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (ترجمه: و قطعاً خدا از ایشان درگذشت، زیرا خدا آمرزگار بردبار است؛ آل عمران: ۱۵۵). آیه پیش گفته با ذکر حلم خدا ختم شده که معنایش عجله نکردن در عقوبت است و چون با عفو ذکر شود این معنا را می‌دهد که فعلاً خشم خود را ظاهر نمی‌سازد و همچنان در باطن نگه می‌دارد (طباطبایی، ۱۳۹۲ ق/ ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۷۷).

دلیل مخالفت با درخواست ابراهیم (ع) این بود که قوم لوط آگاهانه و از روی بی تفاوتی،

به رغم تذکرات مکرر لوط (ع)، باز هم به رفتار شنیع خود ادامه می دادند: «لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ» (ترجمه: [ای پیامبر] به جان تو سوگند که آنان در مستی خود سرگردان بودند؛ حجر: ۷۲).

آنها پس از گفتگوهای مکرر لوط در مقام توبه و بازگشت به سوی پروردگار برنیامدند و حتی آخرین شب از زندگی خودشان را - با اینکه بر حسب روایت، گروهی که خانه لوط را محاصره نموده نابینا شده بودند - باز به غفلت گذرانیده، در مقام توبه بر نیامدند (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۸، ص ۴۹۹).

نقد و بررسی رویکرد مفسران شیعه و سنی

در این بخش به نقد و بررسی نظرات مفسران مختلف شیعه و سنی در پاسخ به سؤالات پژوهش پرداخته می شود:

موضوع جدال

یکی از مواردی که در بیان دیدگاه های مفسران محل نقد است موضوع جدال است. توضیح آنکه اگر موضوع جدال را خود لوط (ع) در نظر بگیریم، مناقشه هایی بر آن وارد است، از جمله:

- ضمیر در آیه «آتَيْهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ» (هود: ۷۶) به صورت جمع آمده و به قوم لوط برمی گردد، نه به خودش.

- گفتگو در این آیه با آیه ۳۲ سوره عنکبوت متفاوت است: در اینجا صحبت درباره قوم لوط است و در سوره عنکبوت درباره خود لوط (ع)؛ پس دلیلی ندارد یک بحث و موضوع عیناً تکرار شود.

- سنخ این مجادله به نحوی است که به نظر نمی رسد درباره لوط (ع) باشد، زیرا خداوند سعی دارد ابراهیم (ع) را از این کار منصرف کند و اعلام می دارد که امر عذاب بر آنها قطعی و حتمی است و برگشت پذیر نخواهد بود، در صورتی که خداوند لوط (ع) را برای هدایت قومش فرستاد و در این راه سختی های فراوانی را متحمل شد؛ پس مجازات او به همراه قوم ستمکارش نافی عدالت الهی خواهد بود، چنان که می فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمْ

الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ» (ترجمه: آنها که ایمان آوردند، و ایمان خود را با شرک و ستم نیالودند، ایمنی تنها از آن آنهاست و آنها هدایت‌یافتگان‌اند؛ انعام: ۸۲). در روایتی آمده است:

ابراهیم (ع) از آنان پرسید: به‌خاطر چه کاری آمده‌اید؟ گفتند: برای هلاک کردن قوم لوط آمده‌ایم. پرسید: اگر در میان آن قوم صد نفر با ایمان باشد، آنان را نیز هلاک خواهید کرد؟ جبرئیل گفت: نه. پرسید: اگر پنجاه نفر باشد چه‌طور؟ جبرئیل گفت: نه. پرسید: اگر سی نفر باشد چه‌طور؟ گفت: نه. پرسید: اگر بیست نفر باشد چه‌طور؟ گفتند: نه. و همچنان عدد را کم می‌کرد و آنها در جواب می‌گفتند: نه. تا آنکه پرسید: اگر یک نفر باشد؟ گفتند: نه. ابراهیم گفت: لوط در میان آنها است؟ آنها در جواب گفتند: ما آگاه‌تریم که چه کسی در میان آنهاست و ما او را نجات می‌دهیم. (کلینی، ۱۴۰۷ ق/۱۳۸۱، ج ۱، ص ۳۷۶)

مهم‌تر از آن اینکه این برداشت از آیه با آیات بعد، که خداوند به نوعی جدال ابراهیم (ع) را نمی‌پذیرد، هماهنگ نیست. بنابراین، مفسرانی که علت جدال را شخص لوط (ع) دانسته‌اند به خطا رفته‌اند و تنها دلیلشان برای رد مجادله ابراهیم (ع) برای ستمکاران مخالفت با امر الهی و وساطت برای افرادی است که مستحق آن نبوده‌اند، چنان‌که فخر رازی در این باره می‌گوید: این جدال مجادله با فرستادگان خداست، زیرا اگر با خداوند بود، به‌نوعی جرأت جسارت بر اوست که گناه بزرگی است و مقصود از مجادله یعنی از بین بردن حکم خداوند و رضایت ندادن به قضای الهی که کفر است. حتی اگر مجادله با فرشتگان باشد نیز، قابل تأمل است؛ زیرا اگر فکر می‌کرد که آن فرستادگان خودبه‌خود آمده‌اند، این مجادله نوعی سوءظن است و اگر معتقد بود که از جانب پروردگار مأمورند، باز هم مجادله با امر خداوند کاری منکر است (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۸، ص ۳۷۶).

بنابراین، مجادله ابراهیم (ع) با این مختصات نه درباره لوط (ع) است و نه مؤمنانی از قوم لوط که نیاز به مجادله و نجات نداشتند. از این رو، پیامبر خدا تنها به خاطر قوم گناهکار لوط (ع) به مجادله با پروردگارش برخاست. حال، باید روشن شود که چه عواملی سبب این مجادله شد و او از این جدال چه هدفی را دنبال می‌کرد؟

هدف جدال

از جمله موضوعاتی که در میان آرا و نظرات مفسران مورد بحث قرار گرفته هدف جدال است. درباره این که هدف جدال ابراهیم با خداوند چه بوده نظراتی مطرح و احتمالاتی بیان شده است:

۱. پرسش

«یسألنا» از ریشه «سؤل» به معنی حاجت و نیازی است که نفس آدمی بر آن حریص است و «سؤل» به معنی طلب شناختن و یا چیزی است که انسان را به معرفت و شناخت می‌رساند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ج ۲، ص ۲۸۶).

ظاهراً مقصود از مجادله در اینجا نزاع و انکار نیست، زیرا در شأن پیامبری اولوالعزم مانند ابراهیم خلیل الرحمان (ع) نیست که در حکم خدا جدال و انکار نماید، بلکه او با ملائکه مباحثه می‌نمود و مقصودش سؤال از خود لوط (ع) و کسانش و مؤمنانی بود که با او بودند که حال آنها در موقع فرود عذاب چگونه می‌شود، زیرا آنها در میان قوم بودند. اگر عذاب آید، البته آنها را فرا می‌گیرد. ملائکه گفتند ما آنها را از بین جماعت بیرون خواهیم آورد و شاید غرض ابراهیم (ع) تبیین و توضیح حال قوم لوط بوده که آیا عذاب آنها قضای حتمی است و تبدیل به رحمت نخواهد گردید؟ (امین، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۲۹۱). گرچه روحیه حقیقت‌جویی و پرسشگری ابراهیم (ع) در قرآن ثابت شده است، آنجا که می‌فرماید: «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُخَيِّبُ الْمَوْتَى قَالَ أَوْلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قُلُوبِي» (ترجمه: و چون ابراهیم گفت: بار پروردگارا، به من بنما که چگونه مردگان را زنده خواهی کرد؟ خدا فرمود: باور نداری؟ گفت: آری باور دارم، لیکن خواهم [به مشاهده آن] دلم آرام گیرد؛ بقره: ۲۶۰).

در ارتباط با جدال ابراهیم (ع) روایتی از امام صادق (ع) است که فرمود:

خدای عزوجل چهار فرشته برای هلاکت قوم لوط مأمور کرد که عبارت بودند از: جبرئیل و میکائیل و اسرافیل و کروبیل. این چهار فرشته در سر راه خود به دیدن ابراهیم (ع) رفته، بر او سلام کردند، در حالی که در قالب انسان‌هایی معمم بودند و آن جناب ایشان را شناخت. همین قدر دانست که قیافه‌هایی جالب دارند؛ از این رو، پیش خودش گفت: این گونه اشخاص محترم را باید خودم پذیرایی کنم و چون او مردی

مهمان‌نواز بود گوساله‌ای چاق برای آنها کباب کرد، آن قدر که کاملاً پخته شد و نزد آنان گذاشت، ولی دید که مهمانان از غذا تناول نمی‌کنند؛ بنابراین، از این رفتار آنان ناراحت شد و در خود احساس ترس کرد. جبرئیل وقتی آن جناب را چنین دید، عمامه را از سر خود برداشت و ابراهیم (ع) او را که سابقاً بارها دیده بود شناخت و پرسید: تو همو هستی؟ گفت: آری. در این میان همسر آن جناب از آنجا رد می‌شد. جبرئیل او را به ولادت اسحاق (ع) بشارت داد و از اسحاق (ع) یعقوب (ع) را. در این قصه نیز مشخص است ابراهیم (ع) در ابتدا خوف داشته و پس از برطرف شدن این ترس و نگرانی و شاد شدن به سبب بشارت اسحاق (ع) به مجادله می‌پردازد. (کلینی، ۱۴۰۷ ق/۱۳۸۱، ج ۵، ص ۵۴۸)

خداوند پس از این مجادله ابراهیم (ع) او را با صفات اَوَاه، منیب و حلیم می‌ستاید. اگر هدف ابراهیم (ع) در آیه پرسش از مسئله بود، صفاتی هماهنگ با خاصیت پرسشگری او مطرح می‌شد. آیات بعدی نیز که به نحوی ابراهیم (ع) را از جدال منع می‌کند با تفسیر «یجادلنا» به «یسألنا» هماهنگی ندارد.

۲. دعا و درخواست

این مفهوم از جدال تا حدودی می‌تواند صحیح باشد، در صورتی که با شفاعت اشتباه نشود، گرچه در آیه لفظ شفاعت نیامده که خود محل بحث است. شفاعت یعنی پیوستن و انضمام به کسی که از نظر حرمت و مقام بالاتر از کسی است که مادون اوست که مورد شفاعت قرار می‌گیرد و این معنی شفاعت در قیامت است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ج ۲، ص ۳۳۴). شفاعت شفیعان به اذن و اراده الهی انجام می‌شود و آنها از خود اختیاری ندارند: «مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ» (ترجمه: هیچ کس شفیع و واسطه جز به رخصت او نخواهد بود، چنین خدایی به حقیقت پروردگار شماست، او را به یگانگی پرستید، چرا متذکر نمی‌شوید؟؛ یونس: ۳)، «مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» (که را این جرأت است که در پیشگاه او به شفاعت برخیزد، مگر به فرمان او؟؛ بقره: ۲۵۵).

این در حالی است که ابراهیم (ع) بدون اذن خداوند سعی در نجات قوم لوط داشت و نه

تنها از پروردگارش اذن نخواست، بلکه با مخالفت خداوند روبه‌رو شد، چنان که در ادامه آیات می‌فرماید: «يَا اِبْرَاهِيْمُ اَعْرِضْ عَنْ هَذَا اِنَّهُ قَدْ جَاءَ اَمْرُ رَبِّكَ وَانْتَهُمُ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ» (ترجمه: ای ابراهیم از این خواهش درگذر که هنگام حکم [قهر] الهی بر این قوم فرا رسیده و بر آنها عذابی که حتمی است و بازگشت ندارد خواهد رسید؛ هود: ۷۶).

چنانچه شفاعتی در دایره اذن الهی نباشد، هر شفاعت‌کننده‌ای در عمل فردی که او را ضمانت کرده شریک خواهد بود: «مَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتًا» (ترجمه: هر که سبب کار نیکویی شود، هم او نصیبی کامل از آن برد، و هر که وسیله کار قبیحی گردد، از آن سهمی بسزا خواهد یافت، و خدا بر همه چیز [از نیک و بد اعمال خلق] مراقبی تواناست؛ نساء: ۸۵).

مهم‌ترین علتی که سبب شد در آیه از لفظ «شفاعت» استفاده نشود خود قوم لوط بودند، زیرا آنها به‌هیچ‌وجه شروط شفاعت را نداشتند تا مورد بخشش و رحمت پروردگار قرار گیرند. قوم لوط قومی بودند که گناه و فساد را به نهایت حد آن رسانیده بودند و هیچ‌گاه در مسیر بازگشت و توبه قدم برنداشتند. همین امر نشان می‌دهد که آنها مستحق شفاعت و استغفار نبودند. چنان‌که در روایتی از امام صادق (ع) آمده است که شفاعت ما برای شیعیانی است که مرتکب کبائر شده‌اند، و اما توبه‌کاران را خداوند درباره‌شان فرموده: بر نیکوکاران مؤاخذه‌ای نیست و توبه‌کار نیکوکار خواهد بود (صدوق، ۱۴۱۳ ق/ ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۳۰۳). همچنین در روایتی از معصوم پرسیده شد: مردی مسلمان با کنیز برادرش زنا کرده؛ توبه آن چیست؟ فرمود آن است که نزد او رود و او را خبر دهد و از او بخواهد که وی را حلال کند و دیگر چنین کاری نکند. عرض کردم: اگر برادرش او را نبخشید و بر او حلال نکرد. فرمود: در حال مرگ یا روز محشر زانی و خائن بمیرد یا محشور شود. عرض کردم: سرانجامش آتش است؟ فرمود: ای گروه شیعیان هرچند شفاعت رسول خدا صلی الله علیه و آله و شفاعت ما گناهان شما را فراگیرد، ولی به عمل فحشا بازنگردید و به شفاعت ما نیز اعتماد نکنید، چراکه به خدا سوگند کسی که چنین عملی انجام دهد شفاعت ما بدو نرسد و او را در نیابد، مگر پس از آنکه عذاب به او برسد و هول جهنم را ببیند. (صدوق، ۱۴۱۳ ق/ ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۳۳۶)

پس قرار نیست که هر انسان خطاکاری مورد شفاعت شفیعان قرار گیرد، بلکه شمول شفاعت از الطافی است که خداوند برای مؤمنانی قرار داده که شک و تردید در اعتقاد نداشته باشند و ایمان خود را تا مرگ حفظ کنند و اگر گناهکار بمیرد، امید است که با شفاعت از منجلا ب نجات یابند (جانی‌پور، ۱۳۹۴، ص ۱۷).

ابراهیم (ع) از حدود مسئله و رسیدن قوم لوط به طغیان اطلاع زیادی نداشت، به همین دلیل، به بازگشت آن‌ها امید داشت، اما آن‌ها فرصتی برای بخشش باقی نگذاشتند، با اینکه لوط تمام سعی خود را در هدایتشان به کار گرفت؛ پس ابراهیم سکوت کرد، چون چیزی خلاف اراده الهی را نمی‌خواست (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۲، ص ۱۰۰). بنابراین، جدال ابراهیم (ع) را می‌توان تنها از نوع درخواستی دانست که به سبب مصلحت و شرایط با آن موافقت نشد.

واکنش پروردگار به مجادله ابراهیم (ع)

بحث دیگری که در تفاسیر فریقین درباره آن گفتگو شده چگونگی واکنش خداوند به مجادله‌ای است که توسط ابراهیم (ع) آغاز شد. پیرو نظرات مفسران درباره نوع واکنش پروردگار در برابر جدال ابراهیم (ع) باید گفت که پیامبران، به دلیل برخورداری از جنبه بشری، ابعاد شخصیتی متفاوتی دارند و به سبب قوه تفکر و اختیار در موقعیت‌های گوناگون رفتارهای متفاوتی از خود بروز می‌دهند. گاهی خشمگین می‌شوند، گاهی سکوت می‌کنند و گاهی بی‌محبا می‌بخشند. البته، هرگز از دایره عصمت خارج نمی‌شوند. داستان حضرت آدم (ع)، حضرت یعقوب (ع)، حضرت یونس (ع)، حضرت یوسف (ع) و حضرت موسی (ع) در قرآن گواهی بر این ادعاست.

گفتگوی ابراهیم (ع) با خدا و دفاع او از مردم به دلیل آن است که پیامبران به مردم توجه و دلسوزی داشتند و دعوت آنان برای مصالح خود نبود، بلکه ناشی از دوستی عمیق به انسان‌ها بود (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۸۳). بر اساس توصیفات قرآنی، ویژگی بارزی که از ابراهیم (ع) ابتدا به ذهن متبادر می‌شود دلسوزی و خیرخواهی شدیدی است که در مورد مردم داشته است.

ذکر ویژگی‌های مثبت ابراهیم (ع) از سوی خداوند، بلافاصله پس از یادآوردن مجادله او، نشان‌دهنده تبیین شیوه صحیح رویارویی با مخالفان، با توجه دادن به ویژگی‌های مطلوب فرد،

است؛ به این صورت که اگر شخصی به جدال با شما برخاست، به جای نشان دادن واکنش‌های تند با دید مثبت به موضوع پرداخته شود. از طرف دیگر، از آنجا که جدال با خداوند شبهه مخالفت با او را به ذهن متبادر می‌سازد و ممکن است برخی بدین استناد عصمت پیامبران را زیر سؤال ببرند ستودن ابراهیم (ع) با صفات حلیم و اواد و منیب این شبهه را به‌طور کل منتفی می‌سازد. علاوه بر آن، بر اساس آیه «مَا يَجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا» (ترجمه: و در آیات خدا کسی به جدال جز مردم کافر برنخیزد؛ غافر: ۴)، مجادله در برابر آیات الهی، که واضح و مبرهن است، کفر محسوب می‌شود، نه جدالی که برخاسته از سرشت عاطفی و دلسوزانه ابراهیم (ع) است.

اما اینکه درخواست ابراهیم (ع) رد شد چنین نیست که گفته شود درخواست پیامبران قطعاً باید با اجابت همراه شود، چنان که پیامبر اکرم (ص) نیز، که مقامی رفیع‌تر از ابراهیم دارد، گاه با رد درخواست‌هایش از جانب خداوند روبه‌رو می‌شد. صاحب مجمع‌البیان در تفسیر آیه ۶۵ انعام، ذیل عبارت «أَوَلَيْسَ كُمْ شَيْعًا» می‌گوید:

در تفسیر کلی آمده است که وقتی این آیه نازل شد، پیامبر برخاسته، وضو گرفت. سپس نمازی بجای آورد. آنگاه از خدا خواست که غذایی از آسمان یا زمین برای امتش نفرستد و آن‌ها را فرقه‌فرقه نسازد و از افتادن آنها به جان یکدیگر جلوگیری کند. جبرئیل نازل شده، عرض کرد: یا رسول‌الله، خداوند گفتار تو را شنید. آن‌ها را از دو خصلت حفظ می‌کند و از دو خصلت حفظ نمی‌کند. عذاب آسمانی و زمینی به‌سوی آن‌ها نمی‌فرستد، اما از فرقه‌فرقه شدن آن‌ها و آسیب‌زدن آنان به یکدیگر منع نمی‌کند. پیامبر (ص) فرمود: ای جبرئیل، پس امت من با کشتن یکدیگر چگونه باقی می‌مانند؟ باز برخاست و دعا کرد. این آیه نازل شد: «أَحْسِبِ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ» (عنکبوت: ۲)؛ آیا مردم گمان می‌کنند همین که گفتند: ایمان آوردیم ترک می‌شوند و در معرض امتحان در نمی‌آیند؟ فرمود: هر امتی باید بعد از پیامبرش امتحان شود تا افراد راستگو از دروغگو شناخته شوند، زیرا وحی منقطع می‌شود، اما شمشیر و افتراق کلمه تا روز قیامت باقی می‌ماند. در خبر است که فرمود: هرگاه شمشیر در میان امت من گذاشته شود، تا روز قیامت برداشته نمی‌شود. (طبرسی، ۱۳۷۹ ق/ ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۱۳۳)

بنابراین، پذیرش قطعی یک درخواست، هرچند درخواست‌کننده شخصیتی چون ابراهیم (ع) باشد، تضمین شده نیست. از این رو، می‌توان گفت که جدال ابراهیم (ع) با خدا در حق قوم لوط و برای برداشتن عذاب از آنها از نوع جدال ضعیف با قوی است نه قوی با ضعیف، بلکه جدال محتاج فقیر با کریم غنی، جدال رحمت و عطوفت و طلب نجات برای ضعیفان و مساکین هلاک شده است (حقی، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۶۴).

نمونه چنین درخواست‌هایی در دعا‌های پیامبر خاتم (ص) درباره دشمنان خود نیز دیده می‌شود: «دُعَاءُ النَّبِيِّ (ع) لِأَعْدَائِهِ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِقَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ»: (ترجمه: پیامبر در مورد دشمنانش این‌گونه دعا کرد که خداوند، قوم را بیامرزد، زیرا آنان نادانند؛ سید بن طاووس، ۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۲۱۲). سید بن طاووس (۱۴۰۹ ق) ذیل این دعا می‌گوید:

در یکی از شب‌های جلیل ماه رمضان بعد از تصنیف این کتاب مشغول دعا کردن برای کسانی که واجب و نیکو است در دعا کردن مقدم شوند و برای خودم و همه کسانی که شایستگی این توفیق را دارند دعا می‌کردم. پس به خاطر رسید که شایسته است انسان در ابتدا شروع کند برای منکران خداوند جل جلاله و کسانی که حرمتش را پشت سر نهاده‌اند دعا کند تا با هدایت از ضلالت دور شوند؛ از این رو، تعظیم خدا و جلال او و تعظیم رسولش و حقوق هدایتی‌اش به وسیله گفتار و اعمالش اقتضا می‌کند که دعا کردن برای هدایت کسانی را مقدم شماریم که بزرگ‌ترین ضررها و بیشترین خطرهای دارند، در صورتی که نتوانیم آنها را با جهاد بازداریم و از الحاد و فساد منعشان کنیم و سپس برای اهل توفیق و یقین دعا کردم که بر توفیقشان ثابت بمانند و بر یقین آنها افزوده گردد و نیز برای خود و کسانی که مورد عنایت و اهتمام من هستند، به ترتیبی که نزد خدایی که به درگاه او تضرع می‌کنم و نیز نزد رسول او صلی الله علیه و آله و سلم پسندیده‌تر است دعا کردم. (ج ۱، ص ۲۱۲)

نتیجه‌گیری

از بررسی نظرات مفسران شیعه و سنی درباره گفتگوی جدلی ابراهیم (ع) در آیه ۷۴ سوره هود، نتایج زیر حاصل شد:

۱. بر اساس نظر اکثر مفسران شیعه، موضوع جدال ابراهیم (ع) قوم گناهکار لوط بوده است و پذیرش آن در رابطه با شخص لوط (ع) و یا مؤمنانی که همراه او بودند منطقی به نظر نمی‌رسد.
۲. برخی از مفسران شیعه و سنی اتفاق نظر دارند که هدف ابراهیم (ع) از جدال کشف حقیقت بوده و برای روشن شدن موضوع برای خودش با خداوند مجادله کرد، که این دیدگاه با چالش‌های متعددی مواجه است و ناپذیرفتنی به نظر می‌رسد. بنابراین، هدف ابراهیم (ع)، بر اساس نظر برخی از مفسران اهل سنت، تنها درخواست از خداوند برای برداشتن عذاب از آنها بود که مورد پذیرش واقع نشد و این به معنی نقصی از جانب پیامبر و یا اشکال در جایگاه والای پیامبری نیست، بلکه گاهی مخاطبان دعا شایستگی اجابت ندارند و یا درخواست با حکمت‌های الهی هماهنگ نیست.
۳. شخصیت دلسوز ابراهیم (ع)، که از بُعد بشرگونه او نشأت می‌گرفت، سبب شد تا در برابر رخداد نابودی قوم لوط وارد گفتگویی جدلی با پروردگار شود و تا حد امکان در جهت نجات آنان تلاش کند. این مطلب در نظرات فریقین قابل ملاحظه است.
۴. آیات بعدی، با شرح صفاتی برای ابراهیم (ع)، تمام توهّمات احتمالی در تنزل جایگاه پیامبری او را منتفی می‌سازد؛ پس مجادله ابراهیم (ع) با خداوند نه تنها سبب نزول مقام او نشد، بلکه به دلیل نیت خالص او در این موضوع مورد مدح و ستایش الهی قرار گرفت.
۵. طبق نظر مفسران اهل سنت، امر پروردگار چون بر کاری تعلق گیرد، قطعاً انجام می‌شود. مفسران شیعه نیز بیان کرده‌اند که رفتار زشت و ناپسند قوم لوط جایی برای آموزش و فرصت دوباره باقی نگذاشت و نزول عذاب را قطعی کرد.
۶. از آنجاکه پس از اعلام پروردگار مبنی بر قطعی بودن عذاب و توبه‌پذیر نبودن قوم لوط و درخواست از ابراهیم (ع) برای انصراف از ادامه جدال، وی جدال را ترک کرده، مطلقاً چالشی برای عصمت ابراهیم (ع) پدید نمی‌آید.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ گونه تعارض منافی را گزارش نکرده‌اند.

کتابنامه

قرآن کریم.

آلوسی، محمود. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. دار الکتب العلمیه. ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۷). ترجمه من لا یحضره الفقیه (علی اکبر غفاری، محمدجواد غفاری، و صدر بلاغی، مترجمان). نشر صدوق. (اثر اصلی در سال ۱۴۱۳ ق منتشر شده است) ابن عاشور، محمدطاهر. (۱۴۲۰ ق). التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور. مؤسسة التاریخ العربی. ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

امین، نصرت بیگم. (۱۳۸۹). تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن. گلبهار. این فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. مکتب الاعلام الاسلامی. بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). أنوار التنزیل و أسرار التأویل (تفسیر البیضاوی). دار إحياء التراث العربی. ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ ق)، الكشف و البیان المعروف بتفسیر الثعلبی. دار إحياء التراث العربی. جانی‌پور، غلامعلی. (۱۳۹۴). شفاعت از دیدگاه علامه طباطبائی و سید قطب [پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد منتشر نشده]. دانشگاه علامه طباطبائی.

حسینی همدانی، محمد. (۱۴۰۴ ق). انوار درخشان در تفسیر قرآن. لطفی. حقی برسوی، اسماعیل بن مصطفی. (بی تا). تفسیر روح البیان. دار الفکر. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق)، مفردات ألفاظ القرآن. دار القلم. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. دار الکتب العربی.

سلیم بن قیس. (۱۴۱۶ ق). أسرار آل محمد علیهم السلام (اسماعیل انصاری زنجانی خوینی، مترجم). الهادی. (اثر اصلی در سال ۱۴۰۵ ق منتشر شده است)

سید بن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۰۹ ق). إقبال الأعمال. دار الکتب الاسلامیه.

صابونی، محمد علی. (۱۴۲۱ ق). صفوة التفاسیر. دار الفکر.

طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (سید محمد باقر موسوی همدانی، مترجم). دفتر

انتشارات اسلامی. (اثر اصلی ۱۳۹۲ ق در سال منتشر شده است)

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). ترجمه تفسیر مجمع البیان (احمد بهشتی، مترجم). فراهانی. (اثر اصلی

در سال ۱۳۷۹ ق منتشر شده است)

- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۴)، ترجمه جوامع الجامع (احمد امیری شادمهری، مترجم). بنیاد پژوهشهای اسلامی. (اثر اصلی در سال ۱۳۸۷ ق منتشر شده است)
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری). دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). التبیان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی.
- طیب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). اطبیب البیان فی تفسیر القرآن. اسلام.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). دار إحياء التراث العربی.
- فرامرزی، جواد؛ و خلیلی، میثم. (۱۳۹۷). تحلیل ساختار داستان ضیف ابراهیم (ع) و قوم لوط (ع) در رکوع هفتم سورة هود. پژوهشنامه معارف قرآنی، ۹ (۳۲)، ۷۷-۱۰۳.
- <https://doi.org/10.22054/rjqk.2018.33409.1722>
- فضل الله، محمدحسین. (۱۴۱۹ ق). من وحی القرآن. دار الملاک.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۱). بهشت کافی: ترجمه روضه کافی (حمیدرضا آژیر، مترجم). انتشارات سرور. (اثر اصلی در سال ۱۴۰۷ ق منتشر شده است)
- مدرسی، محمدتقی. (۱۳۷۷). تفسیر هدایت (احمد آرام، پرویز اتابکی، عبدالمحمد آیتی، حمیدرضا آژیر، مترجمان) آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی. (اثر اصلی در سال ۱۴۱۹ ق منتشر شده است)
- مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰ ق). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. دار الکتب العلمیة — مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴ ق). التفسیر الکاشف. دار الکتب الإسلامی.

References

Holy Quran

- Abul Futuh Razi, H. (1987). *Rawd al-jinan war uh al-jinan fi tafsir al-Qur'an*. Bunyadi Pazhouhesh-hayi Islami. [In Arabic].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'azim wa al-sab' al-mathani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Amin, N. B. (2010). *Tafsir makhzan al-'irfan dar 'ulum-i Qur'an*. Golbahar. [In Persian].
- Beydawi, A. (1997). *Anwar al-tanzil wa asrar al-ta'wil (Tafsir al-Beydawi)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fadlullah, M. H. (1998). *Min wahyil Qur'an*. Dar al-Malak. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Faramarzi, J., & Khalili, M. (2018). Analysis of the Structure of the Story of Daf Ibrahim (AS) and the People of Lot (AS) in the Seventh Rush of Surah Hood. *Quranic Knowledge Research*, 9(32), 77-103. doi: <https://doi.org/10.22054/rjqk.2018.33409.1722>. [In Persian].

- Haqqi Burusawi, I. (n.d.). *Tafsir ruh al-bayan*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Husayni Hamedani, M. (1984). *Anwar-i derakhshan dar tafsir-i Qur'an*. Lotfi. [In Persian].
- Ibn Ashour, M. T. (1999). *Al-Tahrir wa al-tanwir al-ma'rouf bi tafsir Ibn Ashour*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Babwayh, M. (1988). *Tarjume-yi Man la yahduruhi al-faqih*. (A. A. Ghaffari, M. J. Ghaffari, & S. Balaghi, Trans.). Nashr-i Saduq. (The actual work was published in 1992). [In Persian].
- Ibn Faris, A. (1984). *Mu'jam maqayees al-lughah*. Maktab al-Aalaam al-Islami. [In Arabic].
- Ibn Awfus, A. (1988). *Iqbal al-a'maal*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Janipour, G. A. (2015). *Shafa'at az didgah-i Allamah Tabatabai va Syed Qutb*. (Unpublished Master's thesis). Allamah Tabatabai University. [In Persian].
- Qays, S. (1995). *Asrar Aal Muhammad 'alayhim al-salam*. (I. Ansari Zanjani Khuini, Trans.). Al-Hadi. (The actual work was published in 1985). [In Persian].
- Ragheb Isfahani, H. (1991). *Mufradat al-faz al-Qur'an*. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Sabuni, M. A. (2000). *Safwat al-tafasir*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an* (Tafsir al-Tabari). Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Tarjume-yi tafsir Majma' al-bayan*. (A. Beheshti, Trans.). Farahani. (The actual work was published in 1959). [In Persian].
- Tabarsi, F. (1995). *Tarjume-yi Jawami' al-Jami'*. (A. Amiri Shadmehri, Trans.). Bunyad-i Pazhouhesh-hayi Islami. (The actual work was published in 1967). [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir al-Mizan*. (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Daftar-i Intisharat-i Islami. (The actual work was published in 1972). [In Persian].
- Tayyib, A. H. (1990). *Atyab al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Islam. [In Arabic].
- Thalabi, A. (2001). *Al-Kashf wa al-bayan al-ma'rouf bi tafsir al-Tha'labi*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Tusi, M. (1988). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqaweeel fi wujuh al-ta'wil*. Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic].